

A decorative border with floral motifs in the corners, surrounding a central rectangular area with rounded top corners.

AD MEMORIAM

Андрій ПОРТНОВ

ЯНУШ РАДЗЕЙОВСЬКИЙ: ПОРТРЕТ ІСТОРИКА НА ТЛІ ЕПОХИ*

Темою і героєм статті є Януш Радзейовський (1925–2002), один з найвизначніших польських істориків України. Автор висвітлює його біографію, розповідаючи про дитинство у радянських таборах, суперечливий період у комуністичній Польщі, про контакти з українськими емігрантськими колами. Далі автор розглядає наукову спадщину історика: монографію про КПЗУ, статті з новітньої української історії, політичної думки та польсько-українських стереотипів. Показано схильність Радзейовського до джерельної ґрунтовності й розсудливості у висновках, а також особливий талант у відтворенні світогляду об'єктів дослідження. Джерелами статті є опубліковані матеріали та документи з приватного архіву Радзейовського у Варшаві.

Серед польських українців героєві цього нарису належить особливе місце. Схоже, не випадково, що автором ґрунтовної і дотепер єдиної монографії з історії комуністичного руху на Західній Україні міжвоєнних років став саме Януш Радзейовський – історик за покликанням, який упродовж життя мав обмежені можливості працювати за фахом, який зробив історію своїм свідомим вибором і водночас на власному досвіді пізнав радянську тоталітарну систему.

Батько історика – Генрик Політур (1899–1937) – був визначним діячем радянської полонії. У молоді роки він належав до Союзу прогресивно-незалежницької молоді – молодіжної філії Польської соціалістичної партії, а згодом – до Польської військової організації (ПОВ). У 1917 р. був заарештований німецькою окупаційною владою, потрапив до табору, де під впливом інших ув'язнених розірвав з ПОВ і вступив до комуністичної партії. За її дорученням він нелегально перетинає кордон й опиняється у Радянській Україні.

Разом із Болеславом Скарбок-Шацьким, Генрик Політур стає організатором польського культурного життя України. За даними перепису 1926 р., у Радянській Україні мешкало 476435 поляків, з них 377688 становило сільське населення і 210499 послуговувалося польською як «поточною» мовою. Варто зазначити, що, з огляду на гасла світової революції, вже 1921 р. при центральних і місцевих комітетах партії постають Польські бюро. У Радянській Україні розвивається польське шкільництво, особливо після проголошення курсу на «коренізацію» (1924). Вже 1926 р. у республіці налічувалось 411 польських шкіл; 1921 р. створено польський Мархлевський район на Волині, біля кордону з Польщею; осередком польського життя стає також місто Кам'янське (нині – Дніпродзержинськ)¹.

У 1922 р. засновано газету «Sierp» для польськомовного сільського населення, її першим редактором призначено Константіна Вишневського, а секретарем –

* Висловлюю сердечну подяку Валерії Радзейовській, яка зберегла архів батька й допомогла авторові його впорядкувати, й Галині Геринг за прекрасні спогади. Без їхніх порад і підтримки цей текст не постав би.

¹ *Radzejowski J.* Polacy na Ukrainie radzieckiej 1918–1939 (машинопис з архіву автора).

Генрика Політура, який також виконує функції редактора з серпня 1926 до січня 1927 рр.² Крім того, Політур стає співорганізатором Інституту польської культури в Києві, очолюючи у ньому катедру історії польської літератури.

3 червня 1925 р. у Києві народився Януш. Родина Політурів-Радзейовських (мати історика мала не менш складну долю – вона народилася в Сибіру, куди заслали її діда, учасника польського повстання й автора спогадів про ті часи) мешкала на території Софійського собору. Образи тодішнього Києва зі спогадів Галини Геринг, двоюрідної сестри Януша, родина якої мешкала поряд, такі: новорічні ялинки від Постишева й великі п'ять літер «П» на плакатах («Палкий Пролетарський Привіт Павлу Постишеву»), дитяча заздрість мешканцям Подолу, які через повинь мусять пересуватися вулицями на човнах.

8 вересня 1933 р. Генрика Політура було заарештовано за звинуваченням у причетності до мітичної «Польської Військової Організації», назва якої не випадково відлунювала у життєписах багатьох діячів радянської полонії. На час арешту батька Янушеві йшов 8-й рік.

Наприкінці життя історик напише нарис життєпису батька, виклавши у ньому власні згадки про найтяжчі роки свого життя³. Спочатку Політур відмовлявся визнати свою провину, але, побачивши зізнання товаришів і, зокрема, Скарбка-Шацького, підписав зізнання, сподіваючися таким чином уникнути розстрілу й сприяти роз'ясненню справи⁴. Грунтуючись на зізнаннях заарештованих, перший секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор оголосив про викриття «контрреволюційної Польської Військової Організації». Політура засудили до 10 років виправно-трудових таборів, а його дружину, лікаря, звільнили з роботи за відмову публічно засудити чоловіка – «ворога народу». Тоді Ядвіга Радзейовська вирішила влаштуватися лікарем до табору, де перебував її чоловік, і 8 жовтня з донькою Вандою і сином Янушем прибула на острів Прорва у Каспійському морі⁵.

За спогадами історика, після прибуття вони оселилися разом із батьком, а згодом, з допомогою офіцера Мягенького, батькові пощастило з фізичних робіт перевестися на роботу паперову, а згодом – викладати у табірній школі. Незабаром, 1935 р., надійшов наказ звільнити Ядвігу Радзейовську, й мати з дітьми переїздить до Гур'єва, де очолює епідеміологічну станцію, а восени 1936 р. до табору, розташованого на околицях Гур'єва, переводять і батька.

Янушеві, який пішов до школи (польсько-української) у Києві, довелося продовжувати навчання в Гур'єві, де він зіткнувся зі стіною відчуження через погану російську вимову і чудернацьке для інших дітей ім'я. У спогадах про тата він згадує свою з ним розмову, під час якої висловив захоплення щойно прочитаним першим томом «Тихого Дону» М. Шолохова і «Дубровським» А. Пушкіна, у чому батько

² *Daszkiewicz J.* Prasa polska na Ukrainie Radzieckiej: Zarys historyczno-bibliograficzny // Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego. Warszawa, 1966. T. V. Zesz. 2. S. 95.

³ *Radziejowski J.* Życiorys Henryka Politura-Radziejowskiego od roku 1933 (машинопис з архіву автора).

⁴ Докладний перебіг допитів і психологічного тиску Г. Політур описав у листі до керівництва ГПУ, що його дружина привезла з табору й зберегла в родинному архіві. Лист свідчить, що звинувачений до кінця вірив у те, що, можливо, певною мірою змова справді існувала, і має певність лише у власній до неї непричетності.

⁵ *Radziejowski J.* Życiorys Henryka Politura-Radziejowskiego. S. 5.

помітив «певні прояви русифікації» й сказав: «Коли у наступні зустрічі я не зможу говорити польською, він зі мною не розмовлятиме»⁶. Також додав, що треба дістати польських книжок, самий вигляд літер яких є «ніби провісником правдивої культури у морі варварства, що нас тепер оточує».

Кількаразово Генрика Політура возили до Москви, вимагаючи нових свідчень щодо інших осіб. А потім він зник, і родина нічого не знала про його долю. Вже згодом надійшло повідомлення про смерть від «перитоніту кишок» у 1942 р., й тільки пізніше стало відомо, що Генрика Політура розстріляли 1937 р. у Москві. Також було розстріляно його сестру Наталю Сконечну, Ядвіга Радзейовська взялася опікуватися її дітьми.

У 1943 р. Януш почав працювати на заводі військового спорядження, а потім зголосився до Польських збройних сил під командуванням генерала Берлінга, що формувалися на території СРСР. Як пише Іван Химка, він часто чув від Радзейовського, що війна дала йому – людині невіруючій – зрозуміти, що релігія допомагає приборкати тваринні імпульси в людині⁷. Кінець війни застав його у Силезії у ранзі поручника з кількома військовими нагородами, а 1948 р., як радянський громадянин, мусив повернутися до СРСР.

Останній клас школи (1948 р.) Януш закінчив у Первомайську, на півдні України, де, повернувшись із заслання, західноєвропейські мови викладав академік Михайло Слабченко. За спогадами Галини Геринг, Слабченко був її пацієнтом у лікарні, з цікавістю розпитував про Варшаву, згадуючи свої давні враження від тамтешньої єврейської культури й указуючи Галині на її неправильну вимову прізвища великого французького письменника «Пюго», мовляв, кожен інтелектуал повинен вимовляти «Юго». Януш, який вже тоді захоплювався історією, багато спілкувався зі Слабченком. Те, що саме цей прекрасний історик став «хрещеним батьком» Радзейовського історика, – мабуть, не випадковість.

Мріючи студіювати історію, Януш, з огляду на статус сина «ворога народу», мусив 1949 р. вступити до Вищої школи економіки і статистики в Москві на спеціальність «демографія». Під час навчання 1950 р. він одружився з Лідією Шендеровою.

Після здобуття вищої освіти Радзейовський працює у відділі перепису Центрального статистичного управління у Москві. Зокрема, він розробляє проблему розміщення й чисельності етносів СРСР, бере участь у підготуванні загальносоюзного перепису 1959 р. У 1957 р. Януш складає іспити до заочної аспірантури при кафедрі демографії Московського інституту економіки і статистики.

У травні 1959 р., після посмертної реабілітації батька Генрика Політура, Януш Радзейовський з дружиною Лідією й донькою Валерією домагається дозволу на виїзд до Польської Республіки. Отримавши польське громадянство, Радзейовський попервах працював у Головному статистичному управлінні у Варшаві; у червні 1960 р. став кандидатом, а в березні 1962-го – членом Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП). З 1961 р. науковець працює в Інституті історії партії у Варшаві, зокрема, науковим секретарем секції історії Комуністичної партії Західної України, історію якої і починає студіювати. Радзейовський не лише відвідує

⁶ Ibid. S. 12.

⁷ Химка І. In Memoriam: Януш Радзейовський (1925–2002) // Критика. 2002. № 11. С. 31.

бібліотеки й архіви Варшави, Москви, Києва, він також зорганізовує зустрічі колишніх членів КПЗУ, записує їхні спогади, впорядковує архів. Під час урядової антисемітської кампанії 1968 р. Радзейовський виступає на захист звинувачених колег, нагадуючи про аналогічні кампанії у СРСР в останні сталінські роки й покликаючися на трагічний досвід власної родини.

1970 року у Варшавському університеті він захищає докторську дисертацію з історії Комуністичної партії Західної України, його керівником був знайий дослідник міжвоєнної Польщі Єжи Томашевський. Згодом краківське «Видавництво літерацке» випустило книжку, написану на основі дисертації⁸.

Попри очевидний вплив особистого досвіду автора на вибір теми, безсумнівно його симпатію до лівих політичних концепцій, ця книжка є взірцем неупередженого опису ідеологічної еволюції політичної партії на широкому тлі внутрішньої політики польської держави й міжнародного комуністичного руху. Дослідження Радзейовського відзначається ретельністю й повнотою опрацювання джерел, а також рівнем емпатії автора до героїв його оповіді – вмінням передати погляди українських марксистів, акцентуючи саме на найдражливіших і найважливіших для них нюансах. Сам автор з його симпатіями ніби розчиняється у тексті, даючи слово різним документам, свідченням і теоріям, водночас контролюючи й скеровуючи увагу читачів. Радзейовський наголошує на невирішеності українськими лівими дилеми соціально-національне, коли, зокрема, у грудні 1918 р. більшість делегатів з'їзду комуністів висловилися проти утворення Комуністичної партії Східної Галичини, мотивуючи це тим, що таке рішення послабило б Західно-Українську Народну Республіку, а тому воно не на часі⁹. Відзначаючи особливу увагу КПЗУ до проблеми урбанізації пролетарської культури й боротьби з російським націоналізмом, історик додавав, що брак зорганізованої лівої політичної сили після 1929 р. істотно деформував політичну структуру західноукраїнського суспільства¹⁰.

На появу книжки Радзейовського відгукнулися не лише фахові історики, а й ветерани політичного руху. Зокрема, Микола Королько, підкреслюючи інформативну насиченість книжки, твердив, що в лабіринті її фактографії вельми легко заблукати, але від щирого серця додавав: «Я особисто, щоб зрозуміти автора, мусив прочитати уважно його працю кілька разів»¹¹. Тактовно відповідаючи рецензентові, Радзейовський викладає своє кредо історика: «Я – історик, тісно дотримуюсь документів, натомість рецензент – ветеран революційного руху», йому, як учасникові подій, важко позбутися погляду на історію як «політику, повернуту назад»¹².

Досліджуючи історію комуністичного руху в Західній Україні, Януш Радзейовський познайомився з одним із колишніх його активістів, визначним істориком-марксистом Романом Роздольським, коли той відвідував Варшаву. Роздольський – виходець з української інтелектуальної родини, один із засновників 1918 р. Інтернаціональної революційної соціал-демократії (ІРСД), згодом – співробітник віден-

⁸ Radziejowski J. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy. 1919–1929. Kraków, 1976.

⁹ Radziejowski J. The Communist Party of Western Ukraine. 1919–1929. Edmonton, 1983. P. 12.

¹⁰ Ibid. P. 203.

¹¹ Королько М. Монографія про діяльність комуністичного руху на Західній Україні // Наша культура. 1976. № 11. С. 13.

¹² Радзейовський Я. Навколо питань комуністичного руху на Західній Україні // Наша культура. 1977. № 1. С. 13.

ського Інституту Маркса–Енгельса й Львівського університету на кафедрі польського історика–аграрника Францішека Буяка, пізніше – в'язень Аушвіца (допомагав євреям Кракова), емігрував до США, є автором блискучих досліджень марксистської думки й аграрної політики Австро-Угорщини¹³, стає близьким приятелем і постійним кореспондентом Радзейовського, з яким його пов'язували особисті й політичні симпатії, відданість тим самим методам дослідження й темам. Мрія Януша Радзейовського видати книжку про Роздольського залишиться мрією, але на прохання Івана Химки він напише статтю для незалежного марксистського часопису «Science and Society»¹⁴. На початку цієї статті Радзейовський згадує свою розмову з Роздольським, у якій той сказав, що пройшов еволюцію від українського націоналізму до інтернаціоналізму. Автор коментує, що відомі йому найраніші публікації Роздольського у віці 20–22 років не містять жодної національної зарозумілості, додаючи: «...Усе, що писав Роздольський, указує на те, що автор – українець, син нації з такою тяжкою й завжди трагічною історією»¹⁵. А завершується стаття словами: «Він ненавидів шовінізм у всіх його проявах. Кожне принизливе узагальнення, антиукраїнське, антипольське, антиєврейське, антинімецьке, антиафроамериканське чи будь-яке інше, дуже його розлючували... Він вважав відхід від інтернаціоналізму зрадою соціалізму й безсумнівною ознакою його занепаду»¹⁶.

В 1970 р., після розпуску Інституту історії партії, Радзейовський переходить до Інституту наукової політики, технологічного прогресу і вищої освіти, де повинен займатися нелюбою, бо неісторичною, проблематикою вищої освіти у СРСР.

У 1979 р. Радзейовський отримує запрошення на річне перебування у Канадському інституті українських студій при Альбертському університеті. Історик ближче знайомиться з англomовною історіографією, готує доопрацьоване видання своєї монографії про КПЗУ, що виходить англійською мовою 1983 р., а також виступає зі статтею про колективізацію в Україні у світлі радянської історіографії¹⁷. Розглядаючи публікації радянських істориків (лише центральних), автор не приймає виправдань щодо ідеологічних умов постання їхніх текстів, пропонуючи аналіз історіографії саме під кутом зору її відповідності історичним реаліям.

Після повернення з-за океану, під впливом поширення опозиційного руху в Польщі й запровадження В. Ярузельським «військового стану», 17 грудня 1981 р. Януш Радзейовський подає заяву про свій вихід з Польської об'єднаної робітничої партії. Мотиви свого рішення він виклав так: «Я походжу з польської родини, що

¹³ Докл. про Р. Роздольського див.: *Левицький Б.* Роман Роздольський // Сучасність. Мюнхен, 1976. № 5. С. 114–118; *Rabinbach A. G.* Roman Rosdolsky 1897–1967: An Introduction // *New German Critique*. 1974. Vol. 1. № 3. P. 56–61; *Roman Rosdolsky – A Genuine Marxist Scholar* // *Critique*. 1978–1979. № 10–11. P. 103–107; *Himka J.-P.* Introduction // *Rosdolsky R.* Engels and the «Nonhistoric» Peoples: The National Question in the Revolution of 1848. Glasgow, 1987. P. 1–13; *Грицак Я., Химка І.* Листування Івана Лисяка–Рудницького й Романа Роздольського // *Україна Модерна*. Львів, 1999. Ч. 2–3. С. 376–413.

¹⁴ *Radziejowski J.* Roman Rosdolsky: Man, Activist and Scholar // *Science and Society*. 1978. Vol. XLII. № 2. P. 198–210.

¹⁵ *Ibid.* P. 199.

¹⁶ *Ibid.* P. 210.

¹⁷ *Radziejowski J.* Collectivization in Ukraine in Light of Soviet Historiography // *Journal of Ukrainian Studies*. 1980. Vol. 5. № 2. P. 3–17.

мешкала на території СРСР, більшість якої загинула під час сталінського терору. Тож я вступив до ПОРП лише наприкінці п'ятдесятих років, вірячи, що партія реалізуватиме програму демократичного соціалізму, проголошену в жовтні 1956 р. Я хотів брати участь у такій праці. Впродовж останніх років я зауважив відчутніший процес «негативного добору», якому було піддано ПОРП, себто процес моральної, ідеологічної деградації. А недавні факти виключення Братковського, створення груп і середовищ зі сталінською ментальністю і методами, нездатність до предметної дискусії з противником, нарешті запровадження військового стану – остаточно переконали мене, що партія не може, чи не хоче, розірвати зі сталінським минулим. Не погоджуючися з її політикою й не бажаючи брати в ній участі, повертаю свій партійний квиток»¹⁸.

Ще раніше Януш Радзейовський з дружиною стали членами «Солідарности», підтримували жваві контакти з українською еміграційною лівицею, що гуртувалася довкола журналу «Діялог», з якою близько познайомилися в Канаді. Став у пригоді й автомобіль – давня мрія історика і щасливий виграш у лотереї, – яким він перевозив через «залізну завісу» заборонену літературу, у чому йому допомагала донька, що тоді вже мешкала у Західній Німеччині.

Януш Радзейовський також посприяв підготуванню підпільних видань польською мовою: монографій Джона Армстронга й Олександра Мотиля про український націоналізм¹⁹. Ще 1973 р. він долучився до дискусії історика польсько-українських відносин Ришарда Тожецького з антиукраїнськими публікаціями Едварда Пруса «Українські збройні сили у боротьбі з СРСР і поляками» й «Українські фашисти ділять світ», опублікованими 1972 р. у краківському часописі «Życie Literackie». У властивій йому тактовній формі Радзейовський зазначав, що дискусія «стосується ставлення до джерел, ретельності в їх доборі й використанні». Наводячи приклади відсутності джерелознавчої культури Пруса, історик дорікає редакції за публікацію статей з елементарними помилками й перекрученнями фактів²⁰.

Відповідаючи у квітні 1985 р. на анкету українського часопису «Віднова», що виходив у Мюнхені за редакцією Ярослава Пеленського, Радзейовський висловив дуже цікаві спостереження про ставлення польської опозиції до українського питання. Відзначаючи зацікавлення цим питанням середовища Комітету захисту робітників (КОР), він говорив, що «професійні історики не квапляться з публіцистичними виступами, а самі українці в Польщі були і є обережнішими від поляків», і що до «народних мас» (лапки Радзейовського), опанованих стереотипами, ідеї польсько-українського порозуміння доходять погано²¹. Відповідаючи на запитання про сприйняття в Польщі української самвидавної літератури, історик наголошує, що українські автори часто покликаються на авторитети, «чужі польському читачеві» (як-от на Леніна), зокрема, він згадує реакцію польських слухачів на зачитаний їм виступ Івана Дзюби в Бабиному Яру. Це спостереження добре відбиває відмінності

¹⁸ Заява Я. Радзейовського до секретаря ПОРП Інституту наукової політики, технологічного прогресу й вищої освіти (машинописна копія з архіву автора).

¹⁹ Химка І. In Memoriam: Януш Радзейовський (1925–2002) // Критика. 2002. № 11. С. 31.

²⁰ Radziejowski J. O zasadach publikowania opracowań historycznych (машинопис з архіву автора).

²¹ Віднова. Мюнхен, 1985–1986. № 4. С. 123.

в суспільній та інтелектуальній ситуації «внутрішньої» (Україна) і «зовнішньої» (Польща) частин імперії, яке ще чекає на сучасне аналітичне дослідження.

Говорячи про польсько-українське порозуміння, Радзейовський наголошує на важливості першого кроку, яким має стати «критичний, самокритичний аналіз власного минулого, визнання власних помилок», з українського боку це може здійснити насамперед діаспора, позаяк «українці в Польщі після всіх своїх переживань і при зрозумілій оборонній реакції цього зробити не можуть»²².

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х Радзейовський пише кілька статей про стереотипи й історичні образи поляків та їхніх східних сусідів. Спершу в політичному кварталнику «Кругука» з'являється текст про образ поляків у російській публіцистиці²³. Історик пропонує концептуалізований виклад еволюції образу поляка у російській політичній думці 1864–1918 рр., наголошуючи, що не дискутуватиме з наведеними поглядами, прагнучи натомість максимально презентувати їх поліфонію, найтиповіші й найважливіші підходи до польського питання. Історик підкреслює роль Січневого повстання 1863 р. у політизації російського націоналізму й порівнює інспіровані ним тексти «проурядових» авторів на чолі з М. Катковим і слов'янофілів І. Аксакова та Ю. Самаріна²⁴. Особливу увагу автор приділяє публікації Ніколая Страхова у часописі братів Достоевських «Время», що спричинила закриття видання. Страхов закликав росіян зрозуміти мотиви запеклої боротьби поляків з Росією як «змагання європейського духу з азійським варварством» й наголошував на потребі «духовної перемоги» над поляками²⁵. Представником «пропольського напрямку» російської політичної думки автор називає Александра Герцена, відзначаючи водночас подібність деяких його тез із тезами слов'янофілів: про аристократизм поляків, негативні впливи католицизму (що, на думку Герцена, зміцнювали традиційний антисемітизм). Натомість погляди Герцена підштовхували поляків до змагання за свободу, плекали політичну свідомість народу (якої не заперечували й автори на кшталт Фьодора Достоевського, стверджуючи неможливість асиміляції поляків).

З історичних досліджень Радзейовський особливо критично ставиться до вельми неприязного щодо Польщі твору Миколи Костомарова «Последние годы Речи Посполитой» (1870), протиставляючи йому книжку «Станислав Август Понятовский в Гродне и Вильне» (1871) Михайла де Пуле²⁶.

Підсумовуючи, історик зазначає, що частина критичних поглядів росіян на свого «тяжкого» західного сусіда збігалися з автохарактеристикою цього народу, адже поляки часто скаржилися на залишки шляхетської аристократичної менталь-

²² Там само. С. 125.

²³ *Radziejowski J. Zarozumiałe, lekkomyślne plemię: Obraz Polaków w publicystyce rosyjskiej od powstania styczniowego do I wojny światowej* // Krytyka. Warszawa, 1991. № 37. S. 92–110. Згодом статтю було перекладено англійською: *Radziejowski J. The Image of the Pole in Russian Publicistic Writings (1864–1918)* // Acta Poloniae Historica. Warsaw, 1992. № 66. P. 115–139.

²⁴ Аналогічних висновків доходить згодом Андреас Реннер, твердячи, що в реакції на Січневе повстання постають дві концепції російської нації: «демотична» (*российская*), уособлювана Катковим, і «етнічна» (*русская*), уособлювана Аксаковим. Див.: *Renner A. Russischer Nationalismus und Öffentlichkeit im Zarenreich 1855–1875*. Köln, 2000.

²⁵ *Radziejowski J. Zarozumiałe, lekkomyślne plemię... S. 97.*

²⁶ *Ibid.* S. 103–105.

ности, як і росіяни перед 1917 роком зауважували свої азійські риси, що їх ставили їм у провину поляки²⁷.

Через два роки «Крытка» друкує статтю Януша Радзейовського про образ росіян у Польщі того ж таки часу (1864–1918). Якщо у назві попередньої статті історик використав слова Івана Аксакова, що переймався нерозумінням поляками єдино корисного для них виходу – перебування у складі Росії, то епіграфом до другої статті стали слова Чеслава Мілоша про існування між поляками й росіянами взаємних найнеприхильніших почуттів, які, щоправда, «не виключають незрозумілого взаємного тяжіння, не завжди позначеного недовірою»²⁸.

Нотуючи типові польські характеристики росіян як прихильників необмеженої влади, просякнутих неволею й абсолютизмом, опанованих недовірою, корумпованістю й підозрами, чужих європейському духові, через що на їхньому ґрунті годі пробитися паросткам свободи і демократії, Радзейовський звертає увагу на поступове (наприкінці ХІХ ст.) формування проросійської течії польської політичної думки. Спершу передумовами цього була зачарованість російською літературою й оперативність перекладання тою-таки російською класиків західно-європейської філософії з «коментарями, подеколи глибшими за оригінал». Згодом Маріан Здзеховський твердив, що лише Росія могла би, з огляду на своє географічне розташування і політично-мілітарну ситуацію, дозволити собі більше толерування польськості. Після 1905 р. ці думки підхоплює права національна демократія (ендеція), наголошуючи, що асиміляційна небезпека з боку росіян значно менша, ніж з боку німців, насамперед через цивілізаційну нижчість Росії порівняно з Польщею²⁹.

У цій статті Радзейовський також звертає увагу на певні типологічні подібності взаємних образів. Зокрема, як і поляки в очах російських авторів ставали «зрадниками слов'янської ідеї», «Іудою слов'янського світу», так і росіяни в інтерпретації Йоахима Лелевеля перетворювалися на пів-слов'ян. Він пояснював їхню дикість, варварство й відхід від загальнослов'янського замилювання свободою чужими етнічними впливами, неприязними слов'янському духові. Від цього залишався крок до висновку Францішека Духінського про расову чужість росіян у слов'янському світі. Так само, як російські автори писали про зіпсованість поляків католицизмом, Зигмунт Красінський твердив про руйнівний вплив на російську вдачу «грецької схизми»³⁰.

²⁷ Пор. цікаві міркування про стратегії формування й амбівалентність етностереотипів поляка в російській ідеології і політичній практиці: *Долбилов М.* Культурная идиома возрождения России как фактор имперской политики в Северо-Западном крае в 1863–1865 гг. // *Ab Imperio*. Казань, 2001. № 1. С. 227–268; *Долбилов М.* Полонофобия и руссификация Северо-Западного края (1860-е гг.): *Метаморфозы этностереотипов* (www.empires.ru/docs)

²⁸ *Radziejowski J.* «Znienawidziłem ten potwór azjatycki»: Kształtowanie się obrazu Rosjan w Polsce od powstania listopadowego do I wojny światowej // *Krytyka*. Warszawa, 1993. № 40. S. 94.

²⁹ *Ibid.* S. 106, 110.

³⁰ *Ibid.* S. 99. Про взаємодію двох стереотипів див.: *Oblicza Wschodu w kulturze polskiej* / Pod red. G. Kotlarskiego i M. Figury. Poznań, 1999; *Nowak A.* Polacy, Rosjanie i biesy. Kraków, 1998; *Polacy a Rosjanie* / Pod red. T. Epszteina. Warszawa, 2000; *Polacy i Rosjanie: 100 kluczowych pojęć* / Pod red. A. Magdziak-Miszewskiej, M. Zuchniak, P. Kowala. Warszawa, 2002; *Крисань М.* Двобій стереотипів // *Критика*. 2003. № 7–8. С. 15–17.

Певним прототипом цих статей стала раніша ґрунтовна публікація історика про формування українсько-польських образів і стереотипів³¹. Прагнучи виокремити найістотніші аспекти цієї широкої проблеми, автор починає з твердження, що до початку 1840-х років поляки вважали українців «польським плем'ям із дещо відмінним суспільним становищем і релігійним обрядом», це, зокрема, засвідчило наполягання на Слов'янському з'їзді в Празі 1848 р., що не може «існувати народ у народі»³².

З полемікою щодо таких поглядів виступили Володимир Антонович і Микола Костомаров, вони сформулювали антитезу аристократизму і народности як визначальних рис відповідно поляків і українців. Особливу увагу Радзейовський приділяє текстам Михайла Драгоманова, насамперед його полеміці з працею Павла Чубинського «Євреї і поляки в Юго-Западном крае», де перший заперечував сподівання на витіснення польської культури російською й відзначав позитивний, європейський вплив Польщі на Україну та Росію³³.

Наступний епіцентр суперечок – твори Генрика Сенкевіча й поява численних українських відповідей (зокрема, пера вже згаданого Антоновича). Дотримуючися властивої йому як вченому звички не полемізувати з концепціями героїв своїх нарисів, тут Радзейовський зауважує: «Ніякий видатний твір мистецтва не можна звести лише до проголошуваних у ньому політичних поглядів, навіть якщо вони задалегідь продумані й відверто заявлені. Тим-то популярність книжки “Вогнем і мечем” аж ніяк не означає обов'язкового схвалювання ентузіястами цієї повісти наявних у ній суспільних поглядів»³⁴.

Спеціальну увагу історик приділяє постаті Івана Франка, який «публічно закидав польському суспільству націоналізм» і водночас був «єдиним українцем, який, не зрікшись своїх національних поглядів, працював серед поляків, але таки зазнав невдачі»³⁵. Узагальнений узаємний образ двох народів зламу століть Радзейовський змальовує, з одного боку, за виданими Франком «Галицько-руськими народними приповідками», а з іншого – за спостереженнями польського вченого у Львові Францішека Буяка, який особливу увагу звертав на більшу кристалізованість і багатство народної русинської культури і водночас на неперемінливість українців у засобах боротьби з поляками через брак вищої культури. Буяк наголошував, що з досвіду англійців в Ірландії і німців у Чехії випливає висновок про несприятливість історичних тенденцій для польського населення Східної Галичини³⁶. А про історіографічну ерудицію й дослідницький смак історика в описі конфліктів ХХ ст. яскраво свідчить його увага до текстів таких авторів, як Василь Кучабський та Іван Кедрин-Рудницький.

Януш Радзейовський публікує ще декілька синтетичних статей з української історії ХХ століття. Зокрема, про національний рух в Україні за часів Центральної

³¹ Radziejowski J. Ukraińcy i Polacy – kształtowanie się wzajemnego obrazu i stereotypu // Znak. Warszawa, 1984. № 11–12. S. 1468–1486. Вийшов друком також український переклад: Радзейовський Я. Українці та поляки – формування взаємного образу і стереотипу // Віднова. 1985–1986. № 4. С. 147–168.

³² Радзейовський Я. Українці та поляки... С. 149.

³³ Там само. С. 152.

³⁴ Там само. С. 154.

³⁵ Там само. С. 158.

³⁶ Там само. С. 163.

Ради, ґрунтуючися насамперед на мемуарних текстах українських діячів соціалістичної орієнтації³⁷, що його з ними пов'язувало також наукове листування, як, наприклад, з Григорієм Костюком (листувалися вони російською, позаяк українська Радзейовського була пасивною).

Історик також пише про формування ідеології українського радикального націоналізму³⁸. Як завжди, він пропонує виважений, фактографічно насичений виклад проблеми, віддаючи перевагу діяхронному аналізу українського контексту формування радикального націоналізму перед синхронним аналізом контексту міжнародного. Як завжди, вчений ґрунтується на підтверджених тоді джерелами тез; тому, говорячи про вбивства Петлюри і Коновальця, уникає розважань про радянські інспірації обох подій, а сміливіші тези часто подає, покликаючися на класичну монографію про український націоналізм Олександра Мотиля.

Дослідник вправно викладає генезу радикального націоналізму, суперечки в його середовищі й еволюцію програмних положень, звертаючи увагу на відмінності політичної культури сходу і заходу України, конфлікт поколінь як один з підставових рушіїв динаміки націоналістичного руху. Аналізуючи концепцію Дмитра Донцова, автор підкреслює, що той не поділяв антипольської настанови «галицьких співвітчизників», високо оцінюючи в одній з публікацій організаційні здібності Пільсудського, що стало причиною замовчування цього тексту в націоналістичному середовищі³⁹. Поглядам Донцова автор протиставляє тексти Василя Кучабського, який, зокрема, наголошував на небезпеці для українського національного руху політики «українізації» у Радянській Україні, що викликала прорадянські настрої в Галичині, але зауважує, що державна політика міжвоєнної Польщі сама штовхала галицьку молодь до радикальних політичних угруповань.

Наголошуючи на невинних жертвах оунівського терору, серед яких було чимало українців, Радзейовський також підкреслює, що «дуже істотним елементом характеристики ідейно-етичної постави зорганізованого українського націоналізму» часів Другої світової війни було «започаткування акції вигнання польського населення з Волині» і «особлива роль української поліції в екстермінації єврейського населення»⁴⁰. У цих тезах історик засобами наукової нарації висловив своє ставлення до інтегрального націоналізму, незалежно від його національної приналежности.

Останні роки життя Януш Радзейовський збирав матеріяли до книжки про Романа Роздольського, але хвороба Альцгаймера унеможливила реалізацію цього задуму. Історик помер 10 березня 2002 року у Варшаві.

³⁷ *Radziejowski J. Ruch narodowy na Ukrainie w okresie Centralnej Rady // Studia z dziejów ZSRR i Europe Środkowej. Warszawa, 1974 T. IX. S. 53–83.*

³⁸ *Radziejowski J. Kształtowanie się oblicza ideowego radykalnego nacjonalizmu ukraińskiego (1917–1929) // Polska – Polacy – mniejszości narodowe. Warszawa, 1989. S. 303–328.*

³⁹ *Ibid. S. 311.*

⁴⁰ *Ibid. S. 327.*

Andriy PORTNOV

Janusz Radziejowski: A Historian in the Context of His Time

The subject, and hero, of this article is Janusz Radziejowski (1925-2002), one of the most prominent Polish historians of Ukraine. Portnov recounts Radziejowski's biography, emphasizing his childhood in Soviet camps, problems of conformity Radziejowski faced in communist Poland, and Radziejowski's contacts with Ukrainian émigré circles. Portnov then elucidates Radziejowski's historical views. Radziejowski's monograph on the Communist Party of Western Ukraine; as well as his articles on modern Ukrainian history and Ukrainian-Polish stereotypes and political thought; show his adherence to source-based explanation, judiciousness in drawing conclusions, and special talent for presenting his subjects' ways of thinking. The article is based on published sources as well as documents from Radziejowski's private archive in Warsaw.